

ХОРИЖИЙ ТИЛЛАРНИ ЎҚИТИШДА ПРАГМАТИК ТАЪЛИМНИ ЎРНИ

Масгона Ғозиева

Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари таянч докторанти

Аннотация: *Мазкур мақолада хорижий тилларни ўрганишда прагматикани ўқитишдан мақсад ва иккинчи тил сифатида ва чет тилларини ўрганиш ва ўқитишда нутқий актлари, суҳбат тузилиши, суҳбат импликацияси, суҳбатни бошқариш, нутқни ташкил қилиш ва дискурс шакллари танлаш каби тилдан фойдаланишнинг социолингвистик жиҳатлари ҳамда бу борада ғарб олимларнинг фикрлари тўғрисида сўз боради.*

Калит сўзлар: *прагматика, нутқий актлар, дискурс, нутқий этикет.*

Прагматиканинг XX асрнинг иккинчи ярмидаги ривожини нутқий акт назариясининг тўлиқ кўринишдаги лингвофалсафий таълимот сифатида шаклланиши билан боғлиқдир. Нутқий акт тушунчаси олдинги даврларда ҳам В. Хумбольдт, Ш. Балли, К. Бюллер, Э. Бенвенист, М. Бахтин каби олимларнинг таълимотларида мавжуд бўлган, аммо нутқий акт назарияси тўлиқ бир таълимот сифатида инглиз мантиқшуноси Ж. Остин, америкалик психолог Ж. Сёрль ва бошқаларнинг ишларида шаклланди. [Ш. Сафаров., 2008; 77]. Прагматика фойдаланувчиларнинг контекстга мос тўғри сўзларни танлашни ўрганувчи фан ҳисобланади. Сталнакернинг сўзларига кўра, “прагматика тилнинг лингвистик ҳаракатлари ва улар амалга ошириладиган контекстларнинг қобилиятини ўрганади” [R.C. Stalnaker., 1970; 272–289]. Прагматикани ўқитишдан мақсад талабаларнинг дуч келадиган вазиятлар учун ижтимоий жиҳатдан мос тилни топиш қобилиятини енгиллаштиришга қаратилган. Иккинчи тил сифатида ва чет тилларини ўрганиш ва ўқитишда прагматика нутқ актлари, суҳбат тузилиши, суҳбат импликацияси, суҳбатни бошқариш, нутқни ташкил қилиш ва дискурс шакллари танлаш каби тилдан фойдаланишнинг социолингвистик жиҳатлари ўз ичига олади. Тил ва тилдан фойдаланишнинг ушбу майдони инглиз тилини ўқитиш дастурларида ҳанузгача аъанавий тарзда мурожаат қилинмаган талабаларга ушбу қоидаларни ўргатар эканмиз уларга “инглиз тилини махфий қоидалари” деган таърифга асосланиб тушунчаларни етказамиз. Тилни ишлатиш учун прагматик қоидалар кўпинча онгсиз равишда амалга оширилганлиги сабаб, ҳатто она тилида сўзлашувчилар ҳам прагматик қоидалар бузилмагунча (ва ҳис-туйғулари шикастланмагунча ёки ҳуқуқбузарлик содир этилмагунча) кўпинча билишмайди. Прагматика тилнинг бошқа соҳаларига тегишли таълим дастурларида деярли эътиборни жалб этмасда ўрганилаётган тилни амалда ишлатиш қоидаларида ўқитувчи ва ўқувчи учун “махфий қоидалар” бўлмаслиги лозим. Турли хил инглиз тилида сўзлашадиган жамоаларда тилдан фойдаланишни тавсифловчи кўплаб тадқиқотлар мавжуд ва ушбу тадқиқотлар прагматикани ўқитиш учун муҳим

маълумотларни тақдим этган [Bardovi-Harlig 1996, 1999, 2001; Kasper and Schmidt 1996; Kasper and Rose 1999; Rose and Kasper 2001]. Ушбу олимлар ўз тадқиқотларида прагматика соҳасини батафсил ёритиб берганлар. Ўқитувчи ўз нуқтаи назаридан келиб чиқиб сўзловчиларни сўзлар билан қандай ишлашини кузатувлари асосида, бизлар прагматик жараённи камида аниқ ушбу мавзуга йўналтирилган тил ўрганиш ўқув машғулоти ва топшириқларни тақдим эта оладиган даражада осонлаштириб берди. Биз иккинчи лисоний шахсларни инглиз тили прагматикасини ўзлаштира олишлари ва инглиз тилида сўзлашувчиларнинг "қобиғида" бўлаолишларига ишонч билдирамиз. Биз тадқиқотларимиз давомида шуни англадикки прагматикани ўқитишни тарғиб қилиниши зарур, чунки, тил ўрганувчиларни кузатиш шуни кўрсатдики ўқувчилар айнан прагматикани ўрганишга эҳтиёжлари бор прагматик йўриқномаларни ўқувчиларга тушунтириб бориш тил ўрганишда муваффақият келтиради. Иккинчи ва чет тилини ўрганувчилар тил соҳибларидан фарқли ҳолда мулоқотга киришган пайтда тилдан фойдаланишда хусусан нутқий актларни амалда қўллаш ва уларни тушунишда, саломлашув ва хайрлашув мулоқот функциялари, мулоқотни бошқариш каби қисқа савол -жавобларда сезиларли фарқлар кўринди. Прагматик фарқлар тил ўрганувчиларда ўз она тилидаги билимлари ёки тил малакаси туфайли юзага чиқади. Айнан прагматик кўрсатмалар ушбу фарқларни тўғри англашга ёрдам беради. Яъни, кучли грамматик билимга эга бўлишлик прагматик ривожланганликни эквиваленти бўлаолмайди. Бироқ, грамматик малакаси юқори ўқувчиларда прагматик компетентлик кенг кўламда намоён бўлади. "Нутқий этикет" яъни "Politeness" илмий термин сифатида Ғарб тилшунослигида XX асрнинг 60-йиллардан қўлланишга кирди ва алоҳида соҳасифатида шаклланди. Бу соҳадаги илк тадқиқотлар калифорниялик Робин Лакофф, америкалик П. Браун, британиялик С. Левинсон ва Г. Личларга тегишлидир. Аммо, Ирвинг Гоффман илк бор "фейс (face) – юзни йўқотиш", "юзни сақлаб қолиш" ва "уятли/ҳижолатли юзли бўлиш" каби истилоҳларни фанга киритди. Олим "Face" – "Юз" (ҳурмат)га қуйидагича таъриф беради: "Face" (юз) биз ўзимизни бошқаларга қандай кўрсатишимиз инъикосидир". И. Гоффман мурожаат сўз ва ибораларини тўғри қўллаш; шахсларга уларнинг жамиятдаги мавқеи ва яқинлик даражасига қараб муомала қилиш, расмий ёки норасмий нутқни тўғри ва жойида қўллаш; муайян вазиятларга боғлиқ тил анъаналарини тўғри тушуниш (таклифни қабул қилиш ёки рад этиш, суҳбатни бошлаш ва тугатиш ва ҳ.к.) кабиларни нутқий этикет қоидалари деб таъкидлайди ва фикрларини мисоллар билан далиллайди. Унингча, "маъқулланган хусусиятлар ва уларнинг фейс (face)га нисбатан муносабатлари ҳар бир кишининг ўз маҳбусидир. Шундай бўлса-да, инсонлар ўз индивидуал хоҳишларини қанчалик афзал кўрмасинлар, фундаментал ижтимоий чегараланишларга бўйсунушга мажбурдирлар" [E. Goffman., 1963; 210]. Нутқий этикет назариётчиларидан бири Р. Лакофф нутқий этикетни "жамиятда ривожланган яхши хулқ-атвор кўриниши" шаклида таърифлайди ҳамда "инсонлар ўзаро мулоқотидаги зиддиятларни камайтириш мақсадида ўрганилиши зарур мавзу" деб билади. У "What you can do with words: politeness, pragmatics and performatives" ("Сўз нималарга қодир: нутқий этикет, прагматика ва унинг ижрочилари") асарида нутқий этикетнинг қуйидаги уч тамойилини таклиф этади: 1) Босим ўтказманг ва масофа сақланг; 2

Суҳбатдошга танлов имкониятини беринг ва ҳурмат кўрсатинг; 3) Тингловчиларингизнинг эркин ҳис қилишларини таъминланг ва дўстона кайфият беринг. Р. Лакоффнинг нутқий этикет тамойиллари фанда “Прагматик маҳорат” (Pragmatic competence) деб номланиб, унда қуйидагиларни ҳисобга олган ҳолда суҳбатга киришиш муҳимдир: Ким билан гаплашяпмиз (тенор/персонаж); нима ҳақида гаплашяпмиз (мавзу, соҳа), қандай тарзда гаплашяпмиз (услуг). Р. Лакофф илгари сурган баъзи тамойиллар умуминсоний хусусиятга эга бўлиб, нафақат Ғарб (Европа) жамияти, балки шарқликлар учун ҳам аҳамиятлидир. П. Грайс нутқий этикет масаласига ёндашувда сўзловчи (нутқ эгаси)нинг ҳуқуқлари нуқтаи назаридан ёндашади. У “суҳбатдошларнинг мақсади суҳбат чоғида ҳамкорликка интилишдан иборат”, деб таъкидлайди. Ҳамкорлик ҳар бир сўзловчининг сўзи бошқаларнинг шахсий ҳуқуқлари, мустақил фикрига ва хоҳишларига даҳл қилиш билан белгилаланди ва бу жиҳат махсус “face threatening acts” (фейсга таҳдид солувчи ҳаракатлар) термини билан ифодаланади. Сўзлашув шаклини тўғри йўлга қўйиш учун П. Грайс қуйидаги тўрт қоида ни таклиф қилади:

1. Сифат қоидаси (ростгўй бўлинг) - Maxim of Quality (Be true);
2. Миқдор қоидаси (қисқароқ сўзланг) - Maxim of Quantity (Be brief);
3. Муносабат қоидаси (мувофиқ/алоқадор бўлинг) - Maxim of Relation (Be relevant);
4. Одоб қоидаси (аниқ бўлинг) - Maxim of Manner (Be clear) [Grice H.P., 1989;57]. Мазкур тавсиялар “Нутқий этикет қоидалари” мавзуси доирасида ўрганилган бўлса-да, П. Грайс бу қоидаларни ўз жамияти тамойилларидан келиб чиқиб ёритганлиги, ёки универсал нутқий этикетни назарда тутганлигини аниқ келтирмаган. Ж. Томас “Cross-cultural Pragmatic Failure” (Ўзаро маданий прагматик хатолар) номли мақоласида турли маданиятларга эга, аммо бир тилда сўзлашаётган кишилар мулоқотидаги прагматик англашилмовчиликлар ҳақида сўз юритади. Дарҳақиқат, инсонларнинг фикрлаш тарзлари, сўзлашиш қоидалари, ижтимоий ва миллий қадриятлари, лексик коннотациялар ва бошқа қатор омиллардаги прагматик фарқлар мулоқотда хатоларни келтириб чиқариши мумкин. Маданий хато лингвистик хатодан ёмонроқ ва хавфлироқ бўлиб, икки тил вакилларида ёқимсиз ҳиссиёт уйғотади. Олим илгари сурган фикрлар бизнинг кузатишларимизда ҳам ўз тасдиғини топди. Мисол тариқасида улардан баъзиларини келтирамиз. “Қаерга кетяпсиз?” деб танишидан сўраш ўзбекларда саломлашишнинг қисқа давоми учун айтиладиган нутқий этикет фразаси ўрнида қабул қилинса, Европа ёки Узоқ Шарқ, жумладан, япон халқида шахсий даҳлсизликга путур етказиш сифатида қаралади. “Sudah mandi?” – “Бугун чўмилдингизми?” саволи индонез халқида саломлашишнинг тури, суҳбатдошнинг ўзига яқин олиниши назарда тутилса, бу савол кўпгина хорижий халқ вакилларида ҳижолатли аҳволга солиши, ўзи ҳақидаги “Менда ифор билан муаммо бор эканми?! ” деган ёқимсиз шубҳаларга олиб келиш эҳтимоли баланддир [Ҳ. Турдиева., 2020. Б. 15–16]. Шундай қилиб, биз ҳатто малакали иккинчи лисоний шахсларда ҳам тилдан фойдаланиш бир хил даражада муваффақиятли ёки муваффақиятсиз эмаслигини, бироқ улар орасидаги даражаларидаги тафовут бирмунча катта эканлигини аниқладик. Тил ўрганиш жараёнининг натижаларига қараганда ижтимоий ёки шахсий даражада талқин этиладиган грамматик хатодан прагматик хатоларнинг оқибати кечириб бўлмас

ҳисобланади. Тилда фойдаланишга рухсат берилган тил доирасидан ташқари тилдан фойдаланиш ёки прагматик хато қилиш турли хил кескин оқибатларга олиб келиши мумкин. Прагматик хато сўзлашувчилар орасидаги ижобий мулоқотга тўсқинлик қилиши, сўзлашувчилар ижтимоий ўзаро муносабатларда кескин ёки жирканч қилиб кўрсатиши ёки сўзловчини қўпол ёки бепарво қилиб кўрсатиши мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ш. Сафаров “*Прагматингвистика*” Самарқанд давлат чет тиллар институти Илмий Кенгаши томонидан нашрга тавсия этилган. Тошкент – 2008. – Б. 77.
2. R.C. Stalnaker “*Pragmatics*”, *Synthese* 22 (1970). – PP. 272–289.
3. E. Goffman “*Behavior in Public Places: Notes on the Social Organization of Gatherings*”, The Free Press 1963. – P. 210.
4. G. Lakoff “*Pragmatic competence*” Grice H.P. “*Studies in the Way of Words*”. Harvard University Press 1989. – P. 57.
5. Ҳ. Турдиева “*Нутқий этикет бирликларининг лингвопрагматик тадқиқи (форс ва ўзбек тилларидаги материаллар асосида)*”. Тошкент – 2020. – Б. 15–16.